

Sytuacja ludności cywilnej w Kreishauptmannschaft Ostrow (Ostrów) Mazowiecka z lat 1939–1940

Analiza w świetle źródeł z Głównej Komisji Badania
Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce

Igor Michał Niewiadomski

numer ORCID: 0000-0001-7233-2942

Uniwersytet Warszawski, Instytut Pileckiego (program stypendialny)

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie sytuacji ludności cywilnej powiatu Ostrow Mazowiecka w latach 1939–1940 – tej części przedwojennego powiatu II Rzeczypospolitej, która została wcielona do Generalnego Gubernatorstwa i z której utworzono Kreishauptmannschaft Ostrow Mazowiecka – a zwłaszcza zbrodni popełnionych na jej mieszkańcach przez niemieckiego okupanta. Na początku artykułu zarysowano sytuację demograficzną u progu II wojny światowej, miała ona bowiem istotne znaczenie dla polityki terroru w pierwszych miesiącach po zajęciu przez Niemców tego terytorium. Następnie ukazano losy Ostrowi i jej okolic tuż po wkroczeniu wojsk agresora we wrześniu 1939 roku, zwłaszcza zbrodnie dokonane w Małkini, Bagatelach czy Orle. W dalszej części pracy omówiono utworzony na tym terenie aparat terroru, a także zbrodnie popełnione na ludności cywilnej już w funkcjonującym oficjalnie Generalnym Gubernatorstwie. Największą z nich i najbardziej charakterystyczną dla tej miejscowości był oczywiście mord na ludności żydowskiej dokonany 11 listopada 1939 roku. Badania przeprowadzono przede wszystkim na źródłach znajdujących się w zasobach Instytutu Pamięi Narodowej (zasób archiwalny Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich/Niemieckich w Polsce). Integralnym elementem tekstu są zestawienia statystyczne i ilustracje ukazujące niemieckie zbrodnie popełnione w Kreishauptmannschaft Ostrow Mazowiecka.

Przedmiotem badań¹ są działania niemieckiego agresora, do których doszło w początkowym okresie okupacji – po wkroczeniu wojsk oraz następnie po utworzeniu na tym terenie Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka². Głównym celem artykułu jest możliwie syntetyczne przedstawienie informacji na temat polityki terroru wobec ludności cywilnej w należącym do Generalnego Gubernatorstwa powiecie Ostrów Mazowiecka w latach 1939–1940, które znajdujemy w relacjach świadków tych wydarzeń.

Podstawę źródłową stanowi zasób archiwalny Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (ГКБЗНВП)³, aktualnie znajdujący się w Instytucie Pamięci Narodowej. Analizie zostały poddane zespoły archiwalne o różnej proveniencji – nie tylko te, których komisja była twórcą. Badane były również jednostki archiwalne wytworzone przez okręgowe oddziały Komisji. Akta zawierają wiele rodzajów źródeł, które wymagają różnorodnych metod badawczych. Są to przede wszystkim zeznania świadków, jak też opinie, notatki urzędowe, wyroki, spisy statystyczne, mapy czy fotografie.

Z pewnością dużej ostrożności wymaga analiza głównego materiału archiwalnego. Informacje przewijające się w zeznaniach świadków, choć podawane przed obliczem wymiaru sprawiedliwości, stanowią subiektywny obraz wypadków. Zeznający mogą nawet nieświadomie przyjmować pewne wydarzenia za swoje przeżycia, a tzw. fałszywe wspomnienie⁴ – stać się jednym z najistotniejszych elementów pamięci

-
- 1 Projekt zrealizowano w ramach programu stypendialnego Instytutu Pileckiego. Referat o tym samym tytule został wygłoszony przez autora pracy podczas konferencji Instytutu Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego „The Onset of the New Order: Europe 1939–1940” („Początek nowego ładu: Europa 1939–1940”). Konferencja odbywała się w Warszawie od 17 do 19 września 2019 roku.
 - 2 Na czele starostw powiatowych stał Kreishauptmann lub Landrat, czyli naczelnik powiatu (w niektórych publikacjach tłumaczy się to jako „starosta powiatu”). Był to najniższy stopień władzy administracyjnej w Generalnym Gubernatorstwie. Początkowo pojęcia Kreishauptmann i Landrat były używane zamiennie – tak samo jak Kreishauptmannschaft i Landratsamt. Ostatecznie jednak w styczniu 1940 roku tytuł służbowy Landrat został zmieniony na Kreishauptmann i takie określenie widnieje w źródłach niemieckich dotyczących powiatu Ostrów Mazowiecka (Skorwider-Skiba, 1975, s. 390).
 - 3 Komisja pełniła wiele funkcji prokuratorskich, np. wykonywała zadania organu ścigania. Pełniła też funkcje naukowo-badawcze. Jej przewodniczącym był minister sprawiedliwości. Została powołana dekretem (Dekret z dnia 10 listopada 1945 r. o Głównej Komisji i Okręgowych Komisjach..., 1945). Do 1949 roku funkcjonowała pod nazwą Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce. W 1999 roku Komisję formalnie zlikwidowano i przekształcono w pion śledczy Instytutu Pamięci Narodowej (Lityński, 2005, s. 67).
 - 4 O koncepcji fałszywego wspomnienia, tj. rzekomych przeżyć przyjmowanych mimowolnie przez świadków, pisze m.in. Elizabeth F. Loftus (Loftus, 1993, s. 518–521). Spośród polskich badaczy kwestie dotyczące pamięci i traumy w kontekście II wojny światowej poruszały m.in. Martyna Rusiniak-Karwat i Roma Sendyka (Rusiniak, 2008; Sendyka, 2013, s. 323–344).

indywidualnej. Może się tak dziać zwłaszcza po wielu latach od omawianych zdarzeń. Jednym z naczelnych pytań badawczych w takich sytuacjach jest to, w jaki sposób świadkowie zapamiętywali zbrodnie. Jakie nowe treści można dzięki zeznaniom wnieść do aktualnego stanu badań i jak można na tej podstawie opisać sytuację ludności cywilnej w pierwszych latach okupacji? Ponieważ zamiarem autora było odtworzenie przybliżonego obrazu terroru w omawianym okresie, to analizowane były nie tylko opisy samych zbrodni dokonywanych w Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka, lecz także te ukazujące życie mieszkańców. W znacznym stopniu rzutuje to na całokształt badań, ponieważ pokazuje, że terror to nie tylko pojedyncze wydarzenia, ale też permanentny strach i ciągła niepewność⁵.

Źródłami wymagającymi szczególnej uwagi są akta procesowe powstałe na podstawie dekretu PKWN z 31 sierpnia 1944 roku (Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary..., 1944)⁶. W historiografii polskiej do dziś trwa burzliwa dyskusja na temat tych akt. W jakim stopniu tzw. sierpniówki⁷ mogą być wykorzystywane jako źródła historyczne? W opinii części badaczy nie powinny stanowić podstawowego źródła wiedzy ze względu na instrumentalny charakter ich wykorzystywania przez władzę ludową, zwłaszcza w okresie stalinowskim w latach 1944–1956 (Jasiński, 2018, s. 109–111). Z pewnością podejście do materiałów archiwalnych powstałych na mocy tego dekretu wymaga dużej ostrożności, dlatego zeznania zebrane w toku śledztw Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce powinny zostać poddane analizie porównawczej z innymi źródłami, jak również z ustaleniami w literaturze przedmiotu. Przeanalizowane zostały najistotniejsze zbrodnie popełnione przez niemiecki aparat terroru w latach 1939–1940. Ich zestawienie umieszczono w aneksie w tabelach nr 1 i 2. Świadkowie podają często różne daty tych samych wydarzeń, myślą się w kwestii tożsamości zbrodniarzy, a również jednostek wojskowych. Podane przez nich informacje wymagają szczególnej uwagi i zestawienia z innymi źródłami.

Przy pisaniu tej pracy ważne było skupienie się na najistotniejszych problemach pierwszych lat okupacji, przede wszystkim drastycznych zmianach demograficznych, które bardzo mocno wpływały na kolejne lata wojny. Z tego powodu w mniejszym stopniu zostały przedstawione takie problemy jak trudności aprowizacyjne czy obowiązek pracy ludności cywilnej.

5 Temat ten w pewnym stopniu porusza m.in. Christopher Browning (Browning, 2003, s. 26–51).

6 Ów akt prawny jest również nazywany dekretem sierpniowym.

7 „Sierpniówki” rozumiane jako akta powstałe na podstawie dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 31 sierpnia 1944 roku.

Wojenne dzieje powiatu Ostrów Mazowiecka bardzo szeroko omawiał Mieczysław Bartniczak. Niestrudzony badacz napisał na ten temat wiele książek i artykułów naukowych, a spuścizna badawcza tego historyka znajduje się obecnie w Muzeum Dom Rodziny Pileckich oraz w Bibliotece Publicznej w Ostrowi Mazowieckiej⁸. Monografię na temat zbrodni na ostrowskich Żydach z listopada 1939 roku opracowali Markus Roth i Annalena Schmidt. Ci niemieccy historycy sięgali do materiałów archiwalnych z Instytutu Pamięci Narodowej, aczkolwiek ich głównym obiektem badawczym były akta sądowe Republiki Federalnej Niemiec, przeważnie znajdujące się w Bundesarchiv w Ludwigsburgu⁹. Odmienną pracę nad przeanalizowaniem jednostek archiwalnych dotyczących Ostrowi Mazowieckiej w zasobach Archiwum Państwowego w Warszawie wykonała Danuta Skorwider-Skiba (Skorwider-Skiba, 1975, s. 389–436). Opracowała strukturę terroru w Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka i w uporządkowany sposób przedstawiła szczegółowe kalendarium najistotniejszych wydarzeń z historii aktów terroru i tzw. ruchu oporu w powiecie. Pojedyncze teksty na temat terroru niemieckiego w Wyszkwowie i Ostrowi Mazowieckiej pisali również m.in. Jacek Kazimierski, Janusz Szczepański i Magdalena Gawin (Kazimierski, 1975, s. 226–240; Szczepański, 1998, s. 235–272; Gawin, 2013/2014, s. 159–179). Ponadto o terrorze w powiecie wspominali w swoich pracach Wolfgang Curilla i Stefan Klemp (Curilla, 2011, s. 51–52, 93, 261, 274, 537, 540–543; Klemp, 2005, s. 21–24, 214, 408, 419, 428, 435).

Struktura demograficzna powiatu przed 1 września 1939 roku

Aby prawidłowo przeanalizować badany temat, należy najpierw wyjaśnić pewne kwestie administracyjne i demograficzne. Powiat Ostrów Mazowiecka do 1 kwietnia 1939 roku¹⁰ należał do województwa białostockiego II RP. Według danych z drugiego powszechnego spisu ludności przeprowadzonego przez Główny Urząd Statystyczny dnia 9 grudnia 1931 roku powiat Ostrów Mazowiecka zamieszkiwało 99 741 osób (*Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania...*, 1938, województwo białostockie, s. 31; *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.: wyniki ostateczne...*, 1938, województwo białostockie, s. 3)¹¹. Znaczną większość populacji stanowili mieszkańcy wsi.

8 Do najważniejszych prac Mieczysława Bartniczaka należy zaliczyć: Bartniczak, 1974, s. 147–213; Bartniczak, 1984.

9 Markus Roth i Annalena Schmidt swoją pracę napisali głównie na podstawie zbioru Bundesarchiv Aussenstelle in Ludwigsburg (Roth, Schmidt, 2013, s. 130).

10 W ramach reformy administracyjnej z 9 kwietnia 1938 roku powiat Ostrów Mazowiecka został przyłączony do województwa warszawskiego (Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r...., 1938; por. Bartniczak, 1975, s. 284).

11 Odmianą liczbę ludności w powiecie Ostrów Mazowiecka podaje na podstawie swoich obliczeń Mieczysław Bartniczak. Posiłkował się on danymi innymi niż

Najliczniejszym skupiskiem ludności było miasto Ostrów Mazowiecka z liczbą 17 611¹² mieszkańców – duża część z nich to ludność żydowska. Miało to wpływ na życie, kulturę, religię i architekturę, np. charakterystyczną zabudowę miasta, w którym funkcjonowały dwa rynki – jeden dla chrześcijan, drugi dla Żydów¹³. Według spisu ludność żydowska w Ostrowi liczyła 6878 osób, co stanowiło ok. 39% populacji w tym mieście (*Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania...*, 1938, województwo białostockie, s. 31; *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.: wyniki ostateczne...*, 1938, województwo białostockie, s. 3; Dymek, 1975, s. 213)¹⁴. Z kolei w wielu innych miejscowościach powiatu Żydzi tworzyli nawet większość. W okresie dwudziestolecia międzywojennego w Ostrowi Mazowieckiej rządili głównie przedstawiciele narodowej demokracji, natomiast w środowisku żydowskim silne wpływy miały związek robotniczy Bund i syjonistyczny Poalej Syjon (Dymek, 1975; s. 222–223; Sztejnberg, 1960, s. 281).

Wrzesień 1939 roku

Pierwsze dni wojny obronnej 1939 roku toczyły się z dala od Ostrowi Mazowieckiej i jej okolic. Mieszkańcy powiatów ostrowskiego, pułtuskiego i części powiatu węgrowskiego (należał do niego Wyszaków) doświadczyli grozy wojennej 4 września. Wówczas to rozpoczęło się bombardowanie Małkini, w wyniku którego została zniszczona duża część zabudowań. W następnych dniach oddziały Wehrmachtu i ss podjęły ofensywę w rejonie Łomży i Ostrowi Mazowieckiej (Bartniczak, 1974, s. 158–159).

Oddziały niemieckie rozpoczęły też zbrodnie na ludności cywilnej. Wspomnieć tu należy mord na ludności polskiej w Bagatelach (8 września) i Orle (9 września). Dokonano również mordu na ludności żydowskiej w Wyszakowie (8–9 września), Broku¹⁵ (9–11 września), Rogóźnie, Bielcu i Zgleczewie Szlacheckim (we wrześniu 1939 roku¹⁶). Już od 8 września,

z drugiego powszechnego spisu ludności. Według tego badacza jest to 89 203 mieszkańców (Bartniczak, 1975, s. 303).

¹² Benon Dymek podaje w swoim artykule liczbę 17 803 osób (Dymek, 1975, s. 213).

¹³ Określenia ogólne, jak „Żydzi”, „Polacy” czy „Sowieci”, są zawsze problematyczne. W przypadku pisania o Żydach czy o Polakach nie należy interpretować tego w taki sposób, że np. Żydzi nie są Polakami.

¹⁴ Według Markusa Rotha i Annaleny Schmidt liczba Żydów w 1931 roku wynosiła 7,6 tys. osób, tj. 36,86% ogólnej populacji w mieście Ostrów Mazowiecka (Roth, Schmidt, 2013, s. 21; por. Urynowicz, 2002, s. 87).

¹⁵ Według raportu niemieckiej 1. Brygady Kawalerii Żydzi brokowscy mieli stawiać pewien militarny opór (Flussübergang und Ortsgefecht am Bug..., 1939, k. 50; Böhler, 2009, s. 56–57).

¹⁶ Potwierdza to m.in. świadek Aleksandra Bielińska podczas przesłuchania w Warszawie 17 października 1979 roku (Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego...

po wkroczeniu sił niemieckich do Ostrowi, rozpoczęły się represje na jej mieszkańcach. Przy tym znane są przypadki palenia synagog i bezczeszczenia kirkutów. Zestawienie popełnionych w tym okresie zbrodni zawiera zamieszczona w aneksie tabela nr 1.

Mieczysław Bartniczak wiele popełnionych wówczas zbrodni nazywa mianem „ostrowskiego pierścienia śmierci” (Bartniczak, 1974, s. 156). W takiej sytuacji wielu mieszkańców okolic Ostrowi Mazowieckiej zaczęło masowo uciekać na wschód przed Niemcami¹⁷.

Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka

W październiku 1939 roku w życie zaczęły wchodzić postanowienia paktu Ribbentrop–Mołotow o podziale granicznym okupowanej Polski między Niemcy a ZSRR. Ostrów Mazowiecka i jej okolice stały się rejonem nadgranicznym. Duża część ludności cywilnej, zwłaszcza żydowskiej, w popłochu przekraczała tzw. zieloną granicę, aby dostać się do Związku Sowieckiego i uciec przed nadchodzącymi wojskami niemieckimi. Jak wspomina Helena Najmark:

Obraz to był okropny: szli starcy, ciągnąc swoje tobołki; niektórzy ciągnęli fury, gdyż konie im po drodze odbierali. Niektórych dobytek stanowił jedynie bochenek chleba. Nie-nasycony wróg, pragnący ofiar, i tu miał jeszcze coś do powiedzenia. Rozbierał kobiety i mężczyzn do naga, szukając złota¹⁸.

Masowe ucieczki odpowiadały pełniącemu obowiązki naczelnika powiatu (Kreishauptmannowi) Heinrichowi von Bünaui. W całym okupowanym kraju w niektórych wypadkach Żydzi byli nawet transportowani pod eskortą niemieckich oddziałów policyjnych na tereny ZSRR. Z korespondencji von Bünaui i ze spisów z ГКВЗНУР wynika, że chciał on mieć możliwie jak najmniejszą liczbę Żydów w powiecie, dlatego początkowo pozwalano im uciekać na wschód (Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców..., 1939, k. 2).

1969, k. 26–30). Por. Bartniczak, 1974, s. 158–159; Szczepański, 1993, s. 401; 1998, s. 236–237.

¹⁷ Według nie do końca ścisłych danych sowieckich w strefie okupacji ZSRR znalazło się ok. 300 tys. osób, których miejscem poprzedniego zamieszkania były obszary okupowane przez Niemcy (Eberhardt, 2000, s. 11).

¹⁸ Zeznania Heleny Najmark, odpis z odpisu Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej nr 739, Białystok 14 sierpnia 1945 roku (Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 48). To samo zeznanie znajduje się w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (Losy Żydów Ostrowi Mazowieckiej podczas okupacji niemieckiej, 1939, k. 3).

Szczególną uwagę trzeba zwrócić na dokonywane wtedy zmiany administracyjne. Właściwie aż do początku listopada 1939 roku, a więc już po powstaniu Generalnego Gubernatorstwa¹⁹, powiat Ostrów Mazowiecka stanowił przedmiot sporu co do ulokowania go w określonej strefie administracyjnej niemieckiego okupanta. Ważyły się jego losy: czy z pobliskimi terenami ma być częścią rejencji ciechanowskiej (Regierungsbezirk Zichenau, zatem terytorium wcielonym do Niemiec), czy ma stanowić część GG. Działo się tak ze względu na szczególną obfitość lasów i związaną z tym możliwość intensywnej eksploatacji ekonomicznej terytorium. Na znalezienie się powiatu w granicach rejencji ciechanowskiej bardzo nalegał Oberpräsident Prus Wschodnich Erich Koch (Lagenberichte des Landrats in Ostrow..., 1940, k. 5–20; Madajczyk, 1970, t. I, s. 69)²⁰. Ostatecznie samo miasto Ostrów Mazowiecka zostało włączone do Generalnego Gubernatorstwa, a powiat podzielono między Niemcy a Związek Sowiecki (osiem gmin przyłączono do Niemiec – w tym dwie gminy miejskie, Wyszków i Brok, a pięć gmin do ZSRS). Granice Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka nie pokrywały się z terytorium powiatu ani sprzed wybuchu II wojny światowej, ani po jej zakończeniu.

W listopadzie 1939 roku w samej Ostrowi Mazowieckiej przebywało już nie więcej niż kilkaset Żydów. Teoretycznie zwykła decyzja administracyjna wywarła bezpośredni wpływ na sytuację ludności. Granica ze Związkiem Sowieckim była już znacznie bardziej kontrolowana i trudno było opuścić Generalne Gubernatorstwo. Zaczął tworzyć się Zollgrenzschutz, który z czasem działał bardzo aktywnie (Skorwider-Skiba, 1975, s. 390–391).

Formowanie niemieckiego aparatu terroru

Organizacja aparatu terroru w Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka postępowala systematycznie, od początku formowania się niemieckiej administracji, tj. od października 1939 roku. Po Wehrmachcie wkraczały grupy operacyjne Sicherheitspolizei (Sipo), bardzo szybko powstały pierwsze posterunki policji i żandarmerii. Placówki Gestapo w Ostrowi Mazowieckiej i Wyszkanie utworzono w grudniu 1939 roku (Skorwider-Skiba, 1975, s. 391–399).

Według zeznań świadków szczególną grozę na terenie powiatu budziły siedziby Gestapo, tj. „Browar²¹”, i żandarmerii, „Czerwoniak²²”,

19 Generalne Gubernatorstwo powstało na podstawie proklamacji Hansa Franka z 12 października 1939 roku, z wejściem w życie 26 października 1939 roku.

20 Informacje na temat Kocha i jego stosunku do tych ziem znajdują się też w jego aktach procesowych (Odpis Wyroku Sądu Wojewódzkiego..., 1959).

21 „Browar” – dawny budynek Browaru Parowego Braci Teitlów.

22 „Czerwoniak” zwany też „Czerwonym Budynkiem”.

obie w Ostrowi (Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 629, 631, 634, 654; Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów..., 1946, k. 15–16, 86–87), a w Wyszku tzw. Willa Cudnego²³ (nieдалеко stacji kolejowej). Gestapo przesłuchania przeprowadzało również w „Czerwoniaku”, choć oficjalnie był on siedzibą żandarmerii. Szczególnie źle zapisały się w pamięci mieszkańców podziemia „Czerwonego Budynku”. Miejsce to pełniło często funkcję aresztu dla zatrzymanych Polaków. Świadkowie przytaczają również nieraz opowieści z ostrowskiego ratusza, w którym znajdowały się cele więzienne. Wydaje się, że wspomniane miejsca były najbardziej traumatyczne dla osób składających zeznania.

Znaczna część kadr policji niemieckiej przybywała z Rzeszy. Na przykład w Małkini niemal całe dowództwo posterunku zostało sprowadzone z Niemiec. W maju 1940 roku w Ostrowi Mazowieckiej uformował się też Sonderdienst, który zajmował się rozpracowaniem wywiadowczym w powiecie Ostrów Mazowiecka i w powiatach pobliskich (Skorwider-Skiba, 1975, s. 390–391). Należy zaznaczyć, że posterunki policji formacji pomocniczych, jak Kriminialspolizei (Kripo) czy Sicherheitspolizei, były rozlokowane na terenie całego powiatu. Do tzw. akcji specjalnych, tj. rozstrzeliwań ludności cywilnej, wykorzystywano formacje spoza powiatu, np. do mordu na Żydach z 10–11 listopada 1939 roku sprowadzono 91. Regiment Policji z Warszawy.

W 1940 roku rozpoczęło się masowe wysyłanie ludności cywilnej na tzw. roboty do Rzeszy i systematycznie wymuszano w tym celu kontyngenty od ludności wiejskiej. Według ankiet GKBZHWP w początkowym okresie okupacji z samego Wyszku do Niemiec do pracy przymusowej zostało wywiezionych 500 osób (Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni..., 1968–1972, k. 460, 508–510, 545–547; por. Dobroński, 1988, s. 29–30). W dniach 5–6 kwietnia 1940 roku doszło w Ostrowi do masowych aresztowań ludności cywilnej. Wykaz zbrodni dokonanych przez niemieckiego okupanta w okresie funkcjonowania Generalnego Gubernatorstwa został przedstawiony w aneksie w tabeli nr 2.

Eksterminacja ostrowskich Żydów

9 listopada 1939 roku doszło do podpalenia dużej liczby zabudowań Ostrowi Mazowieckiej. Na podstawie badanych źródeł trudno ustalić, kto był sprawcą pożaru. Jednak prawdopodobnie ogień wznicieli funkcjonariusze niemieckiej policji. Świadczy o tym fakt, że według zeznań świadków funkcjonariusze nie pozwalali na gaszenie pożaru przez miejscową straż

23 Od byłego właściciela willi Józefa Cudnego.

pożarną. Zdaniem Czesława Tomczykowskiego, który miał być świadkiem tych wydarzeń, na początku wystarczyłoby zaledwie kilka wiader wody, by wszystko ugasić (Protokół przesłuchania świadka, Czesław Tomczykowski, Warszawa, 7 lipca 1971 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 153). Według innych relacji w okresie okupacji niemieckiej pojawiła się pogłoska o tym, że pożar wzniecił „chory psychicznie Żyd”. Znajdywała ona swój wydźwięk jeszcze przez długie lata po wojnie, także w literaturze przedmiotu²⁴.

Pod pretekstem kary za wzniesienie pożaru 10 listopada Heinrich von Büнау wydał rozkaz wymordowania wszystkich ostrowskich Żydów, który upublicznił dzień później (Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców..., 1939, k. 2). Według ustaleń Markusa Rotha i Annaleny Schmidt sam Büнау nie chciał podjąć takiej decyzji. Naciskali na niego Max Daume (Akta w sprawie Daume Max, 1946, k. 35–36)²⁵ i Theodor Pillich²⁶. W celu wykonania rozkazu sprowadzono do miasta 91. Batalion Policji z Warszawy.

Nieprzypadkowa była data wydania zarządzenia. Niemcy obawiali się protestów w polskie święto niepodległości. Rankiem 11 listopada ostrowscy Żydzi zostali siłą zgromadzeni w okolicach ratusza (dzisiejsza ulica 3 Maja). Następnie podzielono ich na grupy. Jedną stanowili dorośli mężczyźni, a drugą kobiety, dzieci i osoby starsze. Mężczyźni zostali poprowadzeni pieszo szosą w kierunku Warszawy (dzisiejszą ulicą Warszawską), aż do tzw. Sadu Ostrowskiego. Kobiety, dzieci i starcy byli wiezieni w ten sam rejon autobusami. Na miejscu funkcjonariusze 91. Batalionu Policji rozpoczęli rozstrzeliwanie. Jednocześnie część polskich mieszkańców została zmuszona do zakopywania ciał ofiar w dołach. Rozstrzeliwania trwały niemal cały dzień, a ciała zabitych polewano jeszcze żrącym kwasem²⁷.

24 Niestety kwestia ta pojawia się np. w monumentalnej pracy Czesława Madajczyka (Madajczyk, 1970, t. I, s. 69).

25 W aktach pomyłono datę mordu na mieszkańcach Ostrowi (nazywanych „Polakami” jako obywateli polscy) i wpisano początek 1940 roku. Sam Daume po zakończeniu II wojny światowej został poddany ekstradycji do Polski, gdzie skazano go na karę śmierci. Wyrok wykonano 7 marca 1947 roku w Warszawie (Hessisches Landeskriminalamt do Zentrale Stelle Ludwigsburg..., 1960, k. 2–4; por. Bartoszewski, 1970, s. 600).

26 Theodor Pillich od 1942 roku był komendantem w obozie pracy w Auschwitz, a następnie komendantem w obozie pracy IG Farben. Zmarł w 1988 roku w Marl (Roth, Schmidt, 2013, s. 39).

27 Załącznikiem śledztwa w sprawie mordu na ostrowskich Żydach był napisany 21 października 1965 roku do GKBZHWP przez Piotra Graffa list, w którym narysowano prawdopodobne miejsce zbrodni (Protokół przesłuchania świadka, Piotr Graff, Warszawa, 21 grudnia 1965 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 16–19), zob. ilustracja nr 7. Dnia 15 czerwca 1968 roku w gazecie „Za Wolność i Lud” opublikowano zdjęcia z zasobu Theodora Pillicha, na których, jak się okazało, były przedstawione żydowskie ofiary zbrodni (Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię, 1968, s. 19). Tymi fotografiami podczas śledztwa posiłkował

Działania eksterminacyjne na Żydach w Ostrowi Mazowieckiej pokazują, że już w pierwszych miesiącach okupowania ziem polskich stosowano zasadę odpowiedzialności zbiorowej. Rzekomym powodem popełnienia tak straszliwej zbrodni stało się zwykle wzniesienie pożaru. Decyzja von Bünaua była efektem nieuregulowanego do końca prawnie statusu Generalnego Gubernatorstwa. Zwykły naczelnik powiatu, a więc administrator najniższego szczebla, był władny wydać rozkaz zamordowania kilkuset osób należących do ludności cywilnej (Landau, 1962, s. 146). Według relacji świadków ciała zamordowanych zakopywano jeszcze przez wiele dni po 11 listopada. Część wspomina również, że policja niemiecka starała się zacierać ślady zbrodni. Mimo to szczątki ofiar były widoczne w ostrowskich lasach jeszcze w latach sześćdziesiątych. Wedle zeznań świadków oprawcy mieli być pijani i „nie odczuwać winy za popełnione zbrodnie”. Tragicznym wydarzeniom miały towarzyszyć „dobra zabawa” i śmiechy funkcjonariuszy (Protokół przesłuchania świadka, Antoni Zawadzki, Warszawa, 5 lipca 1971 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 128–131)²⁸. Te relacje kłócą się jednak z ustaleniami sądu Republiki Federalnej Niemiec, według których wyłącznie Theodor Pillich miał czuć satysfakcję z popełnianych zbrodni (Roth, Schmidt, 2013, s. 39).

Charakterystyczne jest to, że stosunkowo mała liczba ofiar została podana przez świadków z imienia i nazwiska. Bardzo często opisują je oni ogólnikowo mianem „Żydów”. Na podstawie analizowanych relacji zidentyfikować można tylko kilka osób: Mirę i Dorę Grosman, braci Teitlów (lub Tejtlów) czy rodzinę Lichenstein (lub Lichensztejn). Część ofiar można rozpoznać na zdjęciach opublikowanych 15 czerwca 1968 roku w dwutygodniku „Za Wolność i Lud”. Świadek Antoni Zawadzki po ich obejrzeniu zidentyfikował dwie osoby: klęczącą kobietę okrytą białą chustą – akuszerkę Dorę Grosman z Ostrowi Mazowieckiej, a także mężczyznę o nazwisku Cender, który był handlarzem koni (*Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię*, 1968, s. 19; Protokół przesłuchania świadka, Antoni Zawadzki, Warszawa, 5 lipca 1971 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 128).

W czasie procesu winnych za zbrodnie popełnione na Żydach w Ostrowi Mazowieckiej, który odbył się w 1962 roku, ustalono liczbę ofiar – 364²⁹, jednak w relacjach złożonych przed ГКБЗНВП podawane

się por. mo Stanisław Łaszczyński (Notatka urzędowa Stanisława Łaszczyńskiego, Ostrów Mazowiecka, 3 maja 1971 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 96–103).

28 Z kolei Kazimierz Szwałkowski w zeznaniach wspominał o pogłosce na temat wywożenia części ciał ofiar zbrodni w nieznanym kierunku. Trudno jednak z pewnością stwierdzić, czy działania te były prowadzone w ramach szerszej Aktion 1005 (Protokół przesłuchania świadka, Kazimierz Szwałkowski, Warszawa, lipiec 1971 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 137–142).

29 Tę liczbę podaje również Wolfgang Curilla (Curilla, 2011, s. 51–52).

są różne liczby. Wahają się od 200 do 800. Równocześnie w innych źródłach, np. w pamiętniku Emmanuela Ringelbluma, podawana jest liczba 600 (Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 12, 48, 115, 131, 133, 227; Ringelblum, 1983, s. 36). Różne liczby padają również w literaturze przedmiotu, w wielu polskich publikacjach są one wyższe niż 364, zazwyczaj 500 lub 600³⁰. Należy też zwrócić uwagę na to, że w zeznaniach świadków i w ewidencjach składanych przed ГКВЗНВП lub jej okręgowymi komisjami podawane są różne daty – nawet roczne – opisywanych wydarzeń. Bardzo często jako rzekomy czas dokonania zbrodni pojawia się np. rok 1940.

Za zbrodnie popełnione na ostrowskich Żydach zostali skazani w 1962 roku wyłącznie Kurt Kirschner³¹, Theodor Pillich i Theodor Pollack. Wcześniej stracono w Polsce Maxa Daumego, który odpowiadał za eksterminację ludności w Wawrze 27 listopada 1939 roku. Natomiast Heinrich von Büнау piastował wysokie stanowiska w Republice Federalnej Niemiec i nie był nawet sądzony³². Skazano wyłącznie dowódców 91. Batalionu Policji, ponieważ według przepisów obowiązujących wówczas kodeksu karnego i wojskowego kodeksu karnego RFN za zbrodnie wojenne mogli być pociągani do odpowiedzialności wyłącznie dowódcy jednostek, a nie zwykli żołnierze (*Militärstrafgesetzbuch...*, 1872, § 47).

Spośród relacji opowiadających o zbrodni na ostrowskich Żydach wyróżnia się świadectwo Heleny Najmark (Losy Żydów Ostrowi Mazowieckiej podczas okupacji niemieckiej, 1939, k. 3), Żydówki mieszkającej w Ostrowi Mazowieckiej do połowy października 1939 roku, która oskarżyła Polaków o grabienie mienia żydowskiego. Zeznanie Najmark z 1945 roku zostało dołączone do akt Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i akt prokuratorskich jako odpis z Żydowskiego Instytutu Historycznego. Relacje z ŻiH raczej w złym świetle przedstawiają Polaków w kontekście zbrodni na ludności żydowskiej. Na przykład Chaim Słomka wspomina o tym, że za odszukanie jednego Żyda funkcjonariusze niemieckiej policji oferowali 1 zł i część Polaków miała skorzystać z tej propozycji (Protokół o tragedii żydowskiej społeczności w Ostrowi Mazowieckiej..., 1949; Roth, Schmidt, 2013, s. 37). W świetle materiałów zebranych przez ГКВЗНВП nie sposób określić jednoznacznie, jak ludność polska była ustosunkowana do mordy na Żydach. Postawy były różne, od

30 Z kolei Barbara Engelking uznaje, że najwyższa liczba przewijająca się w zeznaniach przed ГКВЗНВП i w relacjach zgromadzonych w Archiwum ŻiH, tj. 800, jest najbardziej prawdopodobna (Engelking, 2007, s. 129).

31 Kurt Kirschner w kwietniu 1944 roku został skazany na 16 miesięcy więzienia z powodu skłonności sadystycznych i szykanowania podwładnych. Po zakończeniu II wojny światowej wraz z siostrą prowadził sklep w Düsseldorfie (Roth, Schmidt, 2013, s. 38).

32 Po zakończeniu II wojny światowej Heinrich von Büнау w latach 1963–1971 zasiadał w Landtagu Nadrenii-Palatynatu (Roth, Schmidt, 2013, s. 29).

wspomnianych denuncjacji po bohaterские ratowanie. Przykładem drugiej jest zachowanie Jadwigi Długoborskiej, która w listopadzie 1939 roku z narażeniem siebie ukryła 12 Żydów. Ostatecznie swoją odwagę przypłaciła życiem. Została zadenuncjowana i zamordowana w zbiorowej masakrze w miejscowości Guty-Bujno 29 czerwca 1944 roku (Protokół przesłuchania Heleny Prejsser, Warszawa, 17 września 1980 roku, w: Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego..., 1969, k. 82–84)³³.

W wyniku zbrodni popełnionych w listopadzie 1939 roku na ludności żydowskiej Ostrów Mazowiecka stała się tzw. miejscem wolnym od Żydów (*Judenfrei*). Chociaż brak dokładnych danych dotyczących liczby mieszkańców w 1940 roku, w świetle niemieckich statystyk z 1943 roku powiat Ostrów Mazowiecka był zamieszkanym przez ok. 108 tys. osób, w tym tylko kilkoro oznaczonych jako „Jude”. Na ogólny wzrost zaludnienia w powiecie złożyła się późniejsza migracja do Generalnego Gubernatorstwa funkcjonariuszy niemieckiego aparatu terroru oraz Polaków z ziem wcielonych do Rzeszy (*Bevölkerungsstatistiken, Einwohnerzahlen. Spisy ludności...*, 1939, k. 18–26). Mord na ostrowskich Żydach w decydujący sposób zmienił strukturę ludności nie tylko w samej Ostrowi, lecz także w całym powiecie. Po rzezi z listopada 1939 roku pozostałych Żydów wysiedlono z powiatu ostrowskiego do dystryktu lubelskiego lub do innych miejscowości dystryktu warszawskiego (Engelking, 2007, s. 129).

Wnioski

Ogólna sytuacja mieszkańców powiatu Ostrów Mazowiecka nie odbiegała w dużej mierze od sytuacji osób zamieszkujących inne tereny Generalnego Gubernatorstwa. Zasadniczą różnicą była jednak skala terroru. Już we wrześniu 1939 roku rozpoczęła się eksterminacja ludności żydowskiej i polskiej, która trwała dalej po ustabilizowaniu rządów okupacyjnych i jest głównym przedmiotem analizy tego artykułu. W związku z tym nastąpiła w powiecie zmiana struktury społecznej, która kształtowała się jeszcze w późniejszych latach wojny. Dodatkowo w latach 1939–1940 liczba mieszkańców wywiezionych z *Kreishauptmannschaft* Ostrów Mazowiecka na roboty przymusowe była jedną z najwyższych w dystrykcie warszawskim. Ponadto wprowadzono prace przymusowe dla Polaków. Systematycznie likwidowano polskie szkolnictwo, najpierw szkoły średnie, a później ograniczono programy w szkołach podstawowych, rynek zaopatrzeniowy został rozregulowany, co powodowało trudności

33 Jak twierdzi Magdalena Gawin, bezpośrednią przyczyną aresztowania Jadwigi Długoborskiej było właśnie udzielenie Żydom pomocy jeszcze w 1939 roku (Gawin, 2013/2014, s. 166–169).

w zakupie podstawowych produktów żywnościowych i lekarstw – to wszystko też było elementem pozwalającym utrzymać okupantowi ludność miejscową w strachu (Kazimierski, 1975, s. 226–227).

Reasumując, Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka był terenem boleśnie dotkniętym przez okupację niemiecką. Jego nadgraniczny charakter w pierwszym okresie wojny stał się katalizatorem wielu procesów, które nie były spotykane w innych powiatach, np. masowej migracji ludności do Związku Sowieckiego. Celem bezpośredniego terroru – eksterminacji – stała się przede wszystkim ludność żydowska. Znaczna większość ofiar pochodzenia żydowskiego nie jest znana z imienia i nazwiska. Wydarzenia z lat 1939–1940 w powiecie Ostrów Mazowiecka stanowiły tragiczny wstęp do dalszych zbrodni.

Tabela 1. Wykaz najbardziej brutalnych zbrodni popełnionych przez wojska niemieckie we wrześniu 1939 roku na terenie powiatu Ostrów Mazowiecka i jego okolic

Miejscowość	Data	Opis zbrodni
Małkinia	4 września 1939	bombardowanie Małkini przez samoloty Luftwaffe
Wyszków	6–7 września 1939	bombardowanie Wyszkowa przez samoloty Luftwaffe
Bagatele	8 września 1939	zamordowanie 11 osób przez wojska Wehrmachtu
Wyszków	8–9 września 1939	zamordowanie kilkudziesięciu Żydów przez wkraczające do miasta oddziały Wehrmachtu, a także spalenie synagogi i zbezczeszczenie cmentarza żydowskiego
Orło	9 września 1939	zamordowanie 7 osób przez wojska Wehrmachtu
Brok	9–11 września 1939	zamordowanie Żydów, a także podpalenie dużej części zabudowy miejscowości, w tym spalenie synagogi
Rogowo Stare	10 września 1939	rozstrzelanie przez Wehrmacht 21 osób przy jednoczesnym podpaleniu zabudowań wsi Gniazdowo i Rogowo Stare
Ostrów Mazowiecka	10–11 września 1939	zamordowanie ludności żydowskiej (w zeznaniach podawane różne liczby ofiar, od kilkudziesięciu do nawet 2 tys. osób), rozpoczęcie realizacji planu tzw. ostrowskiego pierścienia śmierci (Bartniczak, 1974, s. 156)
Ostrów Mazowiecka	13 września 1939	splądrowanie żydowskiej synagogi i rozstrzelanie kilkudziesięciu Żydów
Ostrów Mazowiecka	wrzesień 1939	niszczenie polskiego i żydowskiego mienia
Biel	wrzesień 1939	zamordowanie kilkuset Żydów
Zgłeczewo Szlacheckie	wrzesień 1939	zamordowanie kilkuset Żydów

Tabela opracowana na podstawie: Protokół przesłuchania świadka Aleksandry Bielińskiej, Warszawa, 17 października 1979 roku (Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego..., 1969, k. 26–30); Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów..., 1946, k. 15–16, 86–87; Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni..., 1968–1972, k. 460–495, 508–510, 545–547; Bartniczak, 1974, s. 158–159; Engelking, 2007, s. 129; Kazimierski, 1975, s. 228; Szczepański, 1993, s. 401; 1998, s. 241, 236–237; Koszytła, 1967, s. 102–104; zob. też: Zestawienia miejsc straceń oraz osób poszkodowanych..., b.d.

Tabela 2. Wykaz najbardziej brutalnych zbrodni popełnionych przez niemiecki aparat terroru na terenie powiatu Ostrow Mazowiecka i okolic w okresie funkcjonowania Generalnego Gubernatorstwa

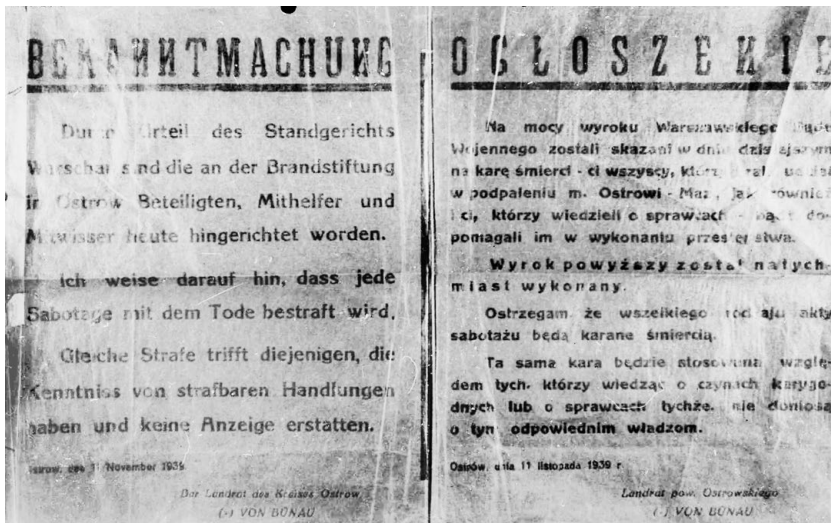
Miejsce	Data	Wydarzenie
Wyszków	październik 1939	zamordowanie Żydów w samym Wyszkowie i w kilku obławach, spalenie synagogi wyszkowskiej (według różnych źródeł mowa nawet o przynajmniej dziesiątkach ofiar)
Ostrow Mazowiecka	9–11 listopada 1939	zamordowanie przez funkcjonariuszy 91. Batalionu Policji w Warszawie przynajmniej 364 Żydów w Ostrowi Mazowieckiej, pretekstem było rzekome podpalenie drewnianych budynków przez jakiegoś Żyda
las pod Ostrowią Mazowiecką	2 grudnia 1939	zastrzelenie w lesie pod Ostrowią Mazowiecką Tadeusza Frankowskiego i próba zamordowania Leona Lisińskiego, któremu udało się jednak zbiec
Udrzyn (gmina Brańszczyk)	6 grudnia 1939	aresztowanie trzech rolników (Piotra Łady, Józefa Samsela i Piotra Wachowskiego); wszyscy trzej 19 stycznia 1940 roku zginęli podczas przesłuchania przez Gestapo w Warszawie
Ostrow Mazowiecka	grudzień 1939	aresztowanie Wery Grelak, próbującej przekroczyć granicę Generalnego Gubernatorstwa ze Związkiem Sowieckim
Stawek (leśniczówka pod Ostrowią Mazowiecką)	8 stycznia 1940	zastrzelenie Józefa Drążka, który miał pokłócić się z urzędnikiem starostwa powiatowego
Ostrow Mazowiecka	10 stycznia 1940	rozstrzelanie przez oddział Schutzpolizei Franciszka Wojtkowiaka
Komorowo	18 stycznia 1940	aresztowanie przez żandarmerię niemiecką grupy Żydów i kilku Polaków, zostali oni skierowani do „Browaru” i tam byli torturowani
Ostrow Mazowiecka	17 lutego 1940	dokonanie licznych aresztowań w Ostrowi Mazowieckiej przez policję bezpieczeństwa
Ostrow Mazowiecka	26 lutego 1940	aresztowanie prezesa Oddziału Powiatowego Polskiego Związku Zachodniego Jana Gosiewskiego, który, po przejściu przesłuchania na Pawiaku, został wywieziony do Oranienburga; w czasie II wojny światowej przebywał też w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen oraz Mauthausen-Gusen
Ostrow Mazowiecka	maj 1940	zamordowanie przez Gestapo Jana Szwegulińskiego, Józefa Kępińskiego i Dąbrowskiego

Tabela sporządzona na podstawie: Protokół przesłuchania świadka Aleksandry Bielińskiej, Warszawa, 17 października 1979 roku (Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowo-mazowieckiego..., 1969, k. 26–30); Zeznanie Czesława Barzała, 11 grudnia 1971 roku (Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów..., 1946); Bartniczak, 1974, s. 155–156, 158–159, 162; Kosztyła, 1967, s. 102–104; zob. też: Zestawienia miejsc straceń oraz osób poszkodowanych..., b.d.

1. Upamiętnienie Żydów z Ostrowi Mazowieckiej, cmentarz w Holon (dzielnica Tel Awiwu), fotografia z 27 września 2019 roku. Na kamieniu widnieje napis w języku hebrajskim: „Dla upamiętnienia męczenników społeczności Ostrów Mazowiecka, którzy zostali zamordowani w Shoa” (tłum. Instytut Pileckiego).

Fot. Igor Michał Niewiadomski

2. Obwieszczenie Landrata Heinricha von Bünaua o skazaniu na karę śmierci Żydów ostrowskich (Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców..., 1939, k. 2).

Na mocy wyroku Warszawskiego Sądu Wojennego zostali skazani w dniu dzisiejszym na karę śmierci ci wszyscy, którzy brali udział w podpaleniu m. Ostrowi Maz., jak również i ci, którzy wiedzieli o sprawcach bądź im dopomagali w wykonaniu przestępstwa.

Wyrok powyższy został natychmiast wykonany.

Ostrzegam, że wszelkiego rodzaju akty sabotażu będą karane śmiercią.

Ta sama kara będzie stosowana względem tych, którzy wiedząc o czynach karygodnych lub sprawcach tychże, nie doniosą o tym odpowiednim władzom.

Ostrow, dnia 11 listopada 1939 r.

Landrat pow. Ostrowskiego
(-) Von Büнау

3. Pomnik „Żołnierzom, partyzantom i wszystkim poległym za wolność ojczyzny w walce z hitlerowskim najeźdźcą” w Ostrowi Mazowieckiej autorstwa Karola Tchorka, fotografia z 3 lutego 2020 roku

Fot. Igor Michał Niewiadomski

4. Upamiętnienie Żydów z Ostrowi Mazowieckiej w miejscu pamięci w Treblince, fotografia z 25 maja 2020 roku

Fot. Igor Michał Niewiadomski

5. Upamiętnienie ostrowskich Żydów, tablica odsłonięta 18 kwietnia 1983 roku, fotografia z 3 lutego 2020 roku. Widnieje na niej napis: „Pamięci 500 ostrowskich Żydów zamordowanych w tym miejscu przez hitlerowców 11 XI 1939 r. Społeczństwo Ostrowi Mazowieckiej”.

Fot. Igor Michał Niewiadomski

6. Strona z gazety „Za Wolność i Lud” z 1968 roku z artykułem *Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię*. Zamieszczone w nim zdjęcia dokumentują zbrodnię dokonaną na ostrowskich Żydach 11 listopada 1939 roku, niedaleko domu Leokadii Blicharskiej (Ostrów Mazowiecka, ul. Warszawska 44). Na ich podstawie w 1971 roku por. m. Stanisław Łaszczyński prowadził śledztwo. Oryginały fotografii znajdują się w Muzeum Auschwitz-Birkenau. (*Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię*, 1968, s. 19).

Pomóście zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię

Wśród setek Polaków wysiedlonych z okolic Oświęcimia w 1940 r. była Maria Franczyk. Pozabawiono ją niewielkiego mieszkania w barakach położonych obok budynków Monopoli Tytoniowego, dużego obiektu, który po założeniu obozu koncentracyjnego Auschwitz — znalazł się w obrębie tzw. Interessengebiet.

Zamieszkała we Włosienicy, miejscowości leżącej w pobliżu Monowic. W niedługim czasie Niemcy rozpoczęli tu

budowę Buna-Werke, zakładów chemicznego koncernu IG-Farben. Do niewolniczej pracy ścigali masy ludzi, więźniów i robotników cywilnych, m. in. Polaków, Ukraińców, Białorusinów, Francuzów i Włochów. Tak powstał „Lager 5”. Przymusowi robotnicy gnieździli się wraz z rodzinami w prymitywnie urządzonej barakach, otoczonych drutem kolczastym. Marię Franczyk oświęcimski Arbeitsamt skierował również do pracy w „Lager 5”. Miała sprzątać pomieszczenia obozowe. Po pewnym czasie lagerführer, Teodor Pillich, pochodzący z Wiednia, zatrudnił ją jako pomoc domową w swoim mieszkaniu. Po pracy mogła już chodzić do domu, do Włosienicy.

W drodze na egzekucję

Któregoś dnia, podczas sprzątania pokoju lagerführera, natrafiła na pudełko od butów wypełnione fotografiami. Wywarły na niej wstrząsające wrażenie. W ogromnym zdenerwowaniu kilka z nich zabrała z sobą i wyniosła do domu. Starannie je tam ukryła. Żadne ze zdjęć nie miało jednak podpisu. Nie uległo wątpliwości, że wykonał je ktoś, kto uczestniczył w zbrodniach dokonywanych w okupowanym kraju.

Obecnie Maria Franczyk mieszka w nowym osiedlu w Oświęcimiu. Wykradzione z mieszkania Pillicha fotografie przechowywała przez ponad 20 lat. Dopiero niedawno przekazała je pracownikom Państwowego Muzeum jako jeszcze jeden dowód hitlerowskich zbrodni. Reprodukujemy je z nadzieją, że znajdzie się ktoś, kto pomoże oświęcimskiemu Muzeum i redakcji zidentyfikować ofiary oraz wskazać miejsce egzekucji.

← Przed śmiercią

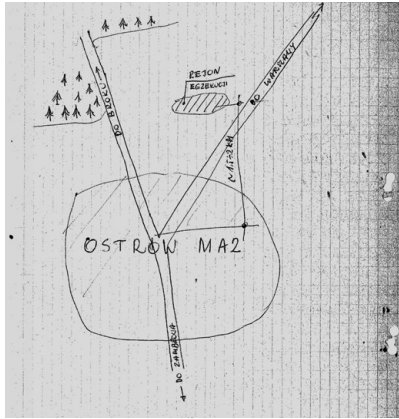

↑ Padają strzały

← Żniwo ludobójców

Ostatnia ofiara →

7. Protokół przesłuchania świadka Piotra Graffa, Warszawa, 21 grudnia 1965 roku (Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrow Mazowiecka..., b.d., k. 17). Mapa narysowana przez świadka przedstawiająca miejsce kaźni z 11 listopada 1939 roku.

8. Tablica upamiętniająca ofiary aparatu niemieckiego terroru w Wyszkiwie, znajdująca się nieopodal byłej siedziby Gestapo, tzw. willi Cudnego

Fot. Igor Michał Niewiadomski

9. Tablica przy Szkole Podstawowej nr 1 im. Tadeusza Kościuszki w Ostrowi Mazowieckiej upamiętniająca ofiary ostrowskie, zdjęcie wykonane 3 lutego 2020 roku

Fot. Igor Michał Niewiadomski

10. Dawny ostrowski „Browar” – obecnie Szkoła Podstawowa nr 1 im. Tadeusza Kościuszki w Ostrowi Mazowieckiej, zdjęcie wykonane 3 lutego 2020 roku

Fot. Igor Michał Niewiadomski

Źródła archiwalne:

- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Biuro Udostępniania Archiwów (AIPN BU)
Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, zebrane w latach 1968–1972. Ankiety dotyczące województwa warszawskiego – xv. Powiat Wyszaków: ankiety (1968–1972). AIPN BU, sygn. 2448/1072.
Odpis Wyroku Sądu Wojewódzkiego dla Województwa Warszawskiego w Warszawie z dnia 09.03.1959 r. w postępowaniu karnym przeciwko: Erich Koch (1959). AIPN BU, sygn. 2586/233.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich (AIPN GK)
Akta w sprawie Daume Max. Podejrzany o to, że w grudniu 1939 r. rozkazał rozstrzelać 100 Polaków w Wawrze k/Warszawy, z początkiem 1940 r. rozkazał rozstrzelać przeszło 300 Polaków w Ostrowi Mazowieckiej (1946). AIPN GK, sygn. 164/371.
Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców podpalenia w Ostrowi Mazowieckiej (1939). AIPN GK, sygn. 912/11/391.
Zestawienia miejsc straceń oraz osób poszkodowanych w czasie II wojny światowej na terenie województwa warszawskiego. Raporty, ankiety, korespondencja, oświadczenia i prasa (b.d.). AIPN GK, sygn. 185/13.
- Instytut Pamięci Narodowej – śledztwa
Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowo-mazowieckiego w latach 1939–1945 przez funkcjonariuszy hitlerowskich władz okupacyjnych (1969). IPN, sprawa nr S/19/14/Zn. [dawna sygnatura Ds 54/71/Ok. W-wa, t. III zastępczy]
Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów jakie miały miejsce w okresie od listopada 1939 roku do września 1944 roku, a popełnione zostały przez funkcjonariuszy hitlerowskiego okupanta działających na tym terenie (1946). IPN, sprawa nr S/82/10/Zn.
Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrow Mazowiecka – mord kilkuset żydów w lesie ostrowskim 11.11.1939 roku (b.d.). IPN, sprawa nr S/139/Zn.
- Archiwum Państwowe w Warszawie (APW)
Bevölkerungsstatistiken, Einwohnerzahlen. Spisy ludności w powiecie (1939). APW, Starostwo Powiatowe w Ostrowi Mazowieckiej, sygn. 72/489/140.
Lagenberichte des Landrats in Ostrow für d. M-te 09.1939–06.1940. 2/ Bericht an dem Chef der Zivilverwaltung Sonderstab Südostpreussen in Zichenau von 28.10.1939 (1940). APW, Starostwo Powiatowe w Ostrowi Mazowieckiej, sygn. 72/489/16.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH)
Losy Żydów Ostrowi Mazowieckiej podczas okupacji niemieckiej (1939). AŻIH, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 301/738.
Protokół o tragedii żydowskiej społeczności w Ostrowi Mazowieckiej na początku listopada 1939 roku, 21.01.1949 (1949). AŻIH, sygn. 301/4099.
- Bundesarchiv w Ludwigsburgu (BArch Ludwigsburg)
Hessisches Landeskriminalamt do Zentrale Stelle Ludwigsburg, 18.03.1960 (1960). BArch Ludwigsburg, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, sygn. B 162/4852, Bl. 175.
- Bundesarchiv w Marburgu (BArch Marburg)
Flussübergang und Ortsgefecht am Bug, 09.09.1939 (1939). BA Marburg, 1. Kavallerie-Division, sygn. RH 29-1/59.

Wydawnictwa źródłowe:

- Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund und Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943* (1943). Krakau: Statistischen Amt des Generalgouvernements.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad

ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (1944). *Dz. U. z 1944 r.*, nr 4, poz. 16.

Dekret z dnia 10 listopada 1945 r. o Głównej Komisji i Okręgowych Komisjach Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce (1945). *Dz.U. z 1945 r.*, nr 51, poz. 293.

Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie* (1938). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.

Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.: wyniki ostateczne opracowania spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r. w postaci skróconej dla wszystkich województw, powiatów i miast powyżej 20 000 mieszkańców Rzeczypospolitej Polskiej (1938). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.

Militärstrafgesetzbuch (MStGB) vom 20. Juni 1872 (1872).

Pomóście zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię (1968). *Za Wolność i Lud*, nr 11 (319), 15 czerwca, s. 19.

Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zmianie granic województw: białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i warszawskiego (1938). *Dz.U. z 1938 r.*, nr 27, poz. 240.

Publikacje:

- Bartniczak, M. (1974). Eksterminacja ludności w pow. Ostrowi Maz. (1939–1945). *Rocznik Mazowiecki*, t. 5, s. 147–213.
- Bartniczak, M. (1975). Podziały administracyjne w powiecie Ostrów Mazowiecka. *Zarys historyczny*. W: S. Russocki (red.), *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (s. 277–317). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Bartniczak, M. (1984). *Od Andrzejewa do Pecynki 1939–1944*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Bartoszewski, W. (1970). *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*. Warszawa: Wydawnictwo „Interpress”.
- Böhler, J. (2009). *Zbrodnie Wehrmacht w Polsce. Wrzesień 1939, wojna totalna* (tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr). Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Browning, Ch.R. (2003). *Die Entfesselung der „Endlösung”. Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942*. München: Propyläen Verlag.
- Curilla, W. (2011). *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag.
- Dobroński, A. (1988). *Ostrów Mazowiecka. Zarys dziejów*. Ostrów Mazowiecka: Stacja Naukowa Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych.
- Dymek, B. (1975). *Ostrów Mazowiecka w latach 1918–1939*. W: S. Russocki (red.), *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (s. 205–224). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Eberhardt, P. (2000). *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk.
- Engelking, B. (2007). *Życie codzienne Żydów w miasteczkach dystryktu warszawskiego*. W: B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka (red.), *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim* (s. 119–221). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Gawin, M. (2013/2014). *Pensjonat Jadwigi Długoborskiej. Teologia polityczna*, nr 7, s. 159–179.
- Jasiński, Ł. (2018). *Sprawiedliwość i polityka. Działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce 1945–1989*. Gdańsk–Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Kazimierski, J. (1975). *Lata wojny i okupacji (1939–1944)*. W: S. Russocki (red.), *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (s. 226–240). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Klemp, S. (2005). „Nicht ermittelt”. *Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz – Ein Handbuch*. Essen: Klartext.
- Koszyła, Z. (1967). *Wrzesień 1939 r. na Białostocczyźnie*. Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe.
- Landau, L. (1962). *Kronika lat wojny i okupacji*, t. I: *Wrzesień 1939 – listopad 1940*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lityński, A. (2005). *Historia prawa Polski Ludowej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze „LexisNexis”.
- Loftus, E.F. (1993). The Reality of Repressed Memories. *American Psychologist*, t. 48, nr 5, s. 518–537.
- Madajczyk, C. (1970). *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Ringelblum, E. (1983). *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939–styczeń 1943* (wstęp i red. A. Eisenbach, tłum. z jid. A. Rutkowski). Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- Roth, M., Schmidt, A. (2013). *Judenmord in Ostrow Mazowiecka. Tat und Ahndung*. Berlin: Metropol.
- Rusiniak, M. (2008). *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943–1989)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Sendyka, R. (2013). Przymia – zrozumieć nie-miejsce pamięci (*non-lieux de mémoire*). *Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*, nr 1–2, s. 323–344.
- Skorwider-Skiba, D. (1975). *Ruch oporu w powiecie Ostrów Mazowiecka w świetle źródeł niemieckich. Charakterystyka powiatu, władz administracyjnych i policyjnych*. W: S. Russocki (red.), *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (s. 389–436). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Szczepański, J. (1993). *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*. Warszawa: Pułtuskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Towarzystwo Miłośników Makowa Mazowieckiego.
- Szczepański, J. (1998). *Dzieje Wyszkowa i okolic*. Warszawa: Mazowieckie Towarzystwo Kultury Ośrodek Badań Naukowych im. Stanisława Herbsta.
- Sztejnberg, I. (1960). *Poalei-Zion* zs. W: A.L. Margolis-Margalit (red.), *Memorial Book of the Community of Ostrow-Mazowiecka (Ostrów Mazowiecka, Poland)* (tłum. J. Ostroff Goldstein) (s. 281–285). Tel Aviv: b.w. Pobrane z: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ostrow/ost270.html#Page281> [dostęp: 16.11.2022].
- Urynowicz, M. (2002). *Ludność żydowska w Jedwabnem. Zmiany demograficzne od końca XIX wieku do 1941 roku na tle regionu łomżyńskiego*. W: P. Machcewicz, K. Persak (red.), *Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia* (s. 83–104). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.